Година I. Книга I.

БИА-П/м
2.1

МИНАЛО

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ

Редакторъ
Г. Д. Баласчевъ

СОФИЯ
Печатница и лит. на Гр. Т. Паспалевъ
1909.

А 1071

Година I. Книга 1.

инв. № 1296

МИНАЛО

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ.

Редакторъ
Г. Д. Баласчевъ

СОФИЯ
Печатница и лит. на Гр. Т. Паспалевъ
1909.

Константинъ Тихъ,
български царь (1258 – 1277 год.)
Копие отъ фрескитѣ въ Боянската черква »св. Никола«, (XIII в.)

Ирина, българска царица
(† 1270 год.).

Печ. на Гр. Паспалевъ — София. 1204—1908.

Съдържание.

стр.

Прѣдговоръ I

I. **Г. Баласчевъ.** — Кореспонденция между Цариградски патриархъ и Охридския архиепископъ отъ XV вѣкъ . 3

II. **Г. Баласчевъ и Д. Ихчиевъ.** — Привилегиитѣ на християнитѣ-рая въ Османската империя и документи върху тѣхъ 15

III. * * * * — Писмо отъ Д. Миладиновъ до Ал. Екзарха и биографиитѣ имъ 37

IV. **Д. Йоцовъ.** — Послѣдно писмо на Христо Ботевата чета . 59

V. **Юр. Ивановъ.** — Сѣверозападнитѣ Македонски говори — Тетовско, Скопско и Кратовско 61

VI. **Г. Баласчевъ.** — Титлитѣ на старо-българскитѣ господари 79

VII. **Отъ сжщия.** — Върху държавното и военно устойство на старобългарската държава 96-117

VII.

Титлитѣ на старобългарскитѣ господари

I. Язическа епоха.

Старитѣ българи, споредъ извѣстието на латинския писатель Ennodius (Енодий), сж станали извѣстни за пръвъ пѫть въ Европа прѣзъ 482–5 год. сл Хр. Тогава българския владѣтель у тоя писатель е извѣстенъ подъ името *водитель* или *ductor*: stat ante oculos meos bulgarum ductor libertem .. Monum. Germ. VII., p. 205. Нъ каква е била тѣхната народна титла? Като взememъ прѣдъ видъ извѣстията на византийскитѣ писатели отъ тѣзи врѣмена, които разправятъ, че владѣтелитѣ на разнитѣ народи, които населявали сегашната югоизточна часть отъ Европейска Русия, на сѣверъ отъ Кавказъ, сж се величаели съ титлата *хаганъ*, то трѣбва да допуснемъ, че подобна титла трѣба да сж имали и българскитѣ прѣдводители, които съ своитѣ орди прѣзъ V и VI вѣкъ често сж нахлували въ Европейскитѣ владѣния на Византийската империя. (*προσβεύεται ο χαγᾶνος πρὸς ἑτέρους τοιῖς μεγάλους χαγάνους*. Theophil. Simocat. l. VII c. VIII). При туй трѣбва да имаме прѣдъ видъ и фактътъ, че хаганската титла е била достояние и на владѣтелитѣ на околнитѣ съ българитѣ народи: авари, хазари, печенеги, кумани, както и на всичкитѣ велико-тюркски многобройни владѣтели въ централна Азия. Отъ Орхонскитѣ пъкъ старотюркски клинообразни каменни надписи, които сж отъ началото на VШ в. сл. Хр. (W. Rabloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei) се учимъ, че почти всичкитѣ господари на многочисленитѣ (повече отъ 30) тюркски народи, които населявали централна Азия, даже и Монголия, сж носели обща титла хаганъ, или ханъ. (Академикътъ Радловъ въ словаря си не прави разлика между *kahan* и kan). Освѣнъ това и владѣтелитѣ на прямитѣ сродни племена съ българитѣ: кутригуритѣ и утригуритѣ, които прѣзъ срѣдата на VI вѣкъ сж нападали византийскитѣ владѣния на Балканския полуостровъ, сж носили титлата *ханъ*. Напримѣръ четемъ: (*Ζάβερ-γαν*) Заберъганъ, *Σάνδιλ-χαν* и *Σάνδιλχος* Шандил-ханъ. А най стария Кубратовъ синъ, господаря на приазовската България, споредъ свѣденията на византийския лѣтописецъ Теофана, се наричалъ *Βατβαϊ-αγάν*, Батбай-аганъ (Theop. cod. vaticanus 155) и още *Βατβαϊ-γὰν* (cod. Parisiensis reg. 1710) Батбай-ганъ. Нѣкои изслѣдователи обаче, напримѣръ Marquart, (Die Chronologie der

alttürkischen Inschriften S. 40 и 85), като си послужилъ съ развалената форма Batbaian, (Бат-*байан*) (у писателя Patriarch. Nikephoros стои *Βαϊανός*), я сближилъ съ бегъ-Баянъ (Bäg-Bajan) и по такъвъ начинъ приелъ, че титлата на българския вождъ въ приазовска България е била *бегъ*. Този възгледъ е приетъ и отъ В. Златарски. (Студии по българската история стр. 20 отд. отпеч.). Нъ Батбай-аганъ или Батбай-канъ да се сближава съ бег-Баянъ, когато имаме собственни имена Анагай, вождъ на Уйгуритѣ по Волга) а сѫщо Анаквай (хаганъ на Zuan-zuan), както и Мармай, български военачалникъ въ X вѣкъ и Бурондай и пр., ни се вижда твърдѣ отдалечено отъ самата дѣйствителность, толкозъ повече, че въ деветтѣхъ старобългарски каменни надписи отъ врѣмето на великитѣ господари Омъртага и Маломира, които се пазятъ въ Народния музей, намираме формитѣ: *Τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν Ὠμορτὰγ*, т. е. *името на владѣтеля е Омортагъ великъ ханъ, κανας υβιγι*. Тукъ въ думата *κανας* частицата *ας* се смѣта за окончание, а думата *υβιγι* се сближава съ куманотурската дума *евегю*, която означава славенъ великъ. Единь пѫть само и то въ Търновския надписъ на колоната въ черквата „Св Четиридесеть" Омъртагъ се титулира *κανας υβιγηωμ, канас ивигиомъ*. Изслѣдователитѣ частицата *омъ* изхвърлятъ, като я считатъ за погрѣшно издълбана. Нъ споредъ насъ частицата *омъ* трѣбва да смѣтаме за постпозитивна часть къмъ *ивиги* съ значение на *отгорѣ*; тъй като въ чувашкия язикъ *омъ* има сѫщото значение. Тогава *евигиомъ* ще да е означавало *най-великъ*, тъй като у старитѣ българи намираме титлата *ханъ* да се дава и на други лица съ подоленъ чинъ отъ самия върховенъ господаръ. На примѣръ Кампа-ганъ и още Борита канъ (*Ἄλλος δέ τις ἄρχων αὐτῶν, ὃν ὀνομάζουσι Καμπα-γάνον* Patr. Niceph. p. 79. ed. Bonn) и (Vita St. Clementis. c. XVI *Βορίτα κάνος ὑποστράτηγος*). Тъй, че чисто-народната титла на старитѣ язически български господари, както въ приазовска България, тъй и въ европейската отсамъ и оттатъкъ Дунава, е била *хаганъ*, или *ханъ*. Въ туй послѣдното най-ясно ни увѣрява и свидѣтелството на Дуклянския прѣсвитеръ, който пише: че *българитѣ господаря си на своя язикъ наричали каганъ*, което на нашия (латински) язикъ означава *императоръ*. (quem lingua sua *Cagan* appellabant, quod in lingua nostra resonant imperator. Виж. Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum въ Scriptores rerum Hungaricarum t. Ш. p. 478) *Това важно извѣстие до сега не било взето въ внимание отъ изслѣдователитѣ на тоя въпросъ*. Освѣнъ това и въ Хинкмаровитѣ анали намираме каганска титла за Бориша: Hludovicus, rex Germaniae, hostiliter obviam bulgarorum Cagano nomine, qui christianum se fieri velle promiserat, pergit. (Pertz-Monum Germ. t. I, Annales Hincmari pag. 465) В. Златарски погрѣшно твърди „че това е едничко мѣсто и твърдѣ съмнително- (Мин. Сбор. кн. XV стр. 25 отд. крит.). Нека приведемъ и ду"

митѣ на академикътъ А. Куникъ, който въ своитѣ *Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ, Спб. 1878, часть I, стр. 150* по поводъ на титлата „хаганъ“ у старитѣ българи, пише: „Безспорно, въ главѣ Болгаръ стоялъ хаганъ такъ же какъ въ главѣ Хазаръ, Аваръ и Великотюрковъ алтайскихъ. Прямыхъ свидѣтельствъ Византійцевъ объ этомъ нѣтъ; но изъ одного письма императора Людовика II къ импенатору Василію отъ 871 г. мы узнаемъ, что главою Болгаръ, по выраженію Василія, въ византійской государственной канцелярій признано было званіе хагана.“ Ний съжаляваме, че не можахме да имаме на ржка това писмо отъ императ. Людовика II за да цитираме самия текстъ, отъ който най-ясно се доказва сѫществуването на хаганската титла у българитѣ, която мнозина отказватъ.

Нъ слѣдъ настаняването на българитѣ въ Мизия разнообразни сѫ били названията на титлитѣ, които сѫ давали византийскитѣ лѣтописци на българскитѣ господари до покръщаването имъ. Титулували сѫ ги съ *κύριος* или съ неправилната форма *κῦρος* т. е. господаръ. Напримѣръ четемъ: *(Κροβάτου τοῦ κύρου τῆς λεχθείσης Βουλγαρίας.* Theoph. chronogr. I p. 546 ed. Bonn). (Въ *именикътъ* на българскитѣ господари стои *Куртъ*, който се отождествава съ Кубрата) Сетнѣ срѣщаме титлата *ῥήξ*-тех. Нъ почеста е била прѣдводитель *ἄρχων*, която заедно съ господарь, *κύριος*, се давала почти на всичкитѣ старобългарски ханове отъ първата държава включително Шимеона велики. Така напримѣръ титулуватъ: Аспаруха, Тервеля, Телеча *Τελέτζης*, Шабъна *(Σαβίνος)*, Кормисоша, Пагана, Черига, *Τζερίγος*, Кардама. На Кръмъ между другитѣ споменати титли прибавятъ и *ἀρχιγὸς* водитель или войвода. *Κροῦμμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχιγὸς παραταξάμενος κατὰ Σαρδικῆς.* Theoph. chronogr. p. 693, ed. Bonn.). Омъртагъ има сѫщитѣ горѣизложени титли само, че продължателя на Теофана, както и Кедринъ-Скилица, които сѫ писали, слѣдъ като българскитѣ господари сѫ се титулували съ *βασιλεὺς* „цѣсарь“, наричатъ го василевсъ. *(Μορτάγων ὁ τῶν Βουλγάρων βασιλεύς . . .* Theoph. Contin. p. 64 ed. Bonn.). (Нъ тия писатели по тоя въпросъ не могатъ да иматъ рѣшаеще значение, тъй като съврѣмениците не говорятъ за подобна титла). Неговия наслѣдникъ Маломиръ се нарича сѫщо архонтъ, както и Прешиамъ. Богоришъ е тоже архонтъ прѣди покръстването, и слѣдъ това събитие. Нъ въ нѣкои източници отъ твърдѣ късна дата се титулира неправилно *βασιλεὺς* „василевсъ“ цѣсарь.

II. Християнска епоха.

Най-вече свѣдѣния за титлата се срѣщатъ за господаря „Богориша“, който съ приеманието на християнството живо заинтересувалъ, както съврѣменнитѣ писатели, тъй и по-къснитѣ. Него

титулуватъ: *ἄρχων, ἀρχηγός, ἡγεμών,* т. е. архонтъ, архигосъ, хегемонъ, а отъ писателя Генесия се нарича и *καθηγεμών,* (Виж. М. Соколовъ. Изъ древней исторій Болгаръ стр. 215—850). Слѣдъ покръстването на Бориша официалната титла въ византийския дворъ му е била: *ὁ πνευματικὸς ἔγγονος τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας,* а на господарката: *ἡ ἐκ Θεοῦ ἀρχόντισα.* (Constant. Porphyr. De ceremon. aulae byzant. II, 47. p. 681 ed Bonn). („Духовното чадо на светия нашъ царь отъ Бога поставениятъ (владѣтель на България). Това узнаваме отъ въпроситѣ, които сѫ се задавали на българскитѣ пратеници въ Цариградъ отъ дворцовия церемонимайстеръ (логотетъ), който питалъ: „какъ е еди кой си, какъ е еди коя си“?....

У латинскитѣ писатели се срѣща и титлата rex Vulgarorum; а сѫщо и хаганската, както наведохме по-горѣ. Симеонъ Велики тоже е билъ отъ начало *архонтъ.* (Българската форма е била Шимеонъ, отъ тамъ произлиза названието на гр. Шуменъ, който византийскитѣ писатели наричатъ *ἄνησις τοῦ Συμεῶνος.)* Така напримѣръ, въ Наришкия пограниченъ камененъ надписъ отъ 904 г. намѣренъ въ солунско, четемъ: *ἐπὶ Συμεὼν ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων.* Нека забѣлѣжимъ, че въ този камененъ надписъ не фигуриратъ вече чисто българскитѣ думи *κανας υβιγι* т. е. *ханъ великъ.* Може да се прѣдположи, че тогава българския господарь като християнинъ напусналъ вече язическата си титла, съ която се величаели Омъртагъ и Маломиръ, а безъ съмнение и Прешиамъ и баща му Богоришъ. Сѫщо и съврѣменнитѣ византийски писатели, както и покъснитѣ, го титулиратъ *ἄρχων, владѣтель.* Напримѣръ, продължителя на Теофана, Георги Монахъ, Кедринъ, Симеонъ Магистъръ и пр. А отъ 19 писмо на цариградския патриархъ Николая Мистика до Симеона се учимъ, че българския господаръ къмъ 920—921 година поискалъ писмено отъ Византия да го признае официално за свой императоръ, т. е. за византийски. Патриархътъ пише на Шимеона: „Не обявявай“ нека остави царството онзи, който се вече възкачилъ на прѣстола му“ (това се отнася до Романа Лакапена), понеже това е невъзможно; не дѣй писа, управителитѣ на ромейското царство *да те признаятъ за свой императоръ и царь,* защото и това не може да бѫде и никой нѣма да се съгласи даже да изслуша подобна рѣчь.“ (Мин. сбор. кн. XII стр. 124). Дали Симеонъ къмъ 922 год. се именувалъ вече *βασιλεὺς,* положително неможемъ каза. *Нъ на 924 година българскитѣ побѣдоносни войски прѣдъ цариградскитѣ стѣни поздравили Шимеона въ присѫствието на императора Романа Лакапена и на патриарха Николая Мистика на гръцки язикъ като римски императоръ.* Слѣдователно, при свиждането съ визант. императоръ и патриархътъ при Космидионъ, Симеонъ билъ поздравенъ отъ военачалницитѣ и войскитѣ си, които се намирали около него, въорж-

жени съ златни и сребърни копия и щитове и облѣчени въ желѣзни ризници, като *βασιλεὺς* (царь-императоръ) на ромеитѣ; и тогава се извършило официалното прокламирание на царската му титла. Това събитие направило силно впечатление въ Цариградъ. Затова сж го отбѣлѣзали и мнозина лѣтописци. Така напримѣръ у продължателя на Теофана четемъ: *οἳ μέσον αὐτῶν εἰληφότες Συμεὼν ὡς βασιλέα εὐφήμουν τῇ τῶν Ῥωμαίων φωνῇ*". (Theoph. Contin p. 407). Това не се понравило въ Цариградъ; византийския императоръ Романъ Лакапенъ скоро подиръ туй пише на Симеона: „Не дѣй си помисля това, че като си опустошилъ цѣлия западъ (Тракия) и си поробилъ жителитѣ и, та по такъвъ начинъ да те наричатъ царь на ромеитѣ". *„Μὴ τοῦτο σοι λογιζέσθω πᾶσαν τὴν δύσιν καταληΐσαντι καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας αἰχμαλώτους λαβομένῳ, ἵνα διὰ τοῦ τοιούτου τρόπου βασιλεὺς Ῥωμαίων κατονομάζῃ."* (*Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος τομ.* 1 *τεῦχος* 4). Въ Цариградъ негодували не за туй, че Шимеонъ се прокламиралъ за *βασιλεὺς* царь, а за това, че той се величаелъ съ титлата *василевсъ на ромеитѣ*, или съ други думи, че искали да го обяватъ за свой императоръ на мѣстото на Романа Лакапена, когото Симеонъ смѣталъ за незаконенъ, защото, споредъ договорътъ отъ 913 г., трѣбвало Шимеонъ да стане дѣдо на младия визант. императоръ Константина Багрянородни, а не Романъ, който подиръ 919 г. станалъ съ хитрость дѣдо и съуправникъ на Конст. Багрянородни.

Протестътъ на Византия най-ясно се изражава въ писмата на Романа Лакапена до Симеона, въ които го нарича „владѣтель на България" (*ἀρχων τῆς Βουλγαρίας*). А въ II-рото писмо отъ Романа до Симеона четемъ слѣдното: „Какъ твоятъ най-възвишенъ и проницателенъ разумъ не е обсѫдилъ, какво ние писахме не за това, че ти се наричашъ незлобиво царь, а затова, че ти се пишешъ царь на ромеитѣ, тъй като ти въ своето отечество можешъ да правишъ каквото искашъ; обаче, ако трѣба право да говоримъ, то и въ него не (можешъ). Понеже отъ кѫде ще може да ти се приложи такъво име? Отъ прѣдѣдитѣ ти ли? (Нъ) ти всичко самъ знаешъ. Нъ (може би) отъ насилничество или завладяване на земя и (отъ нарушение) на клетвени съглашения? — Това не е царско достоинство, а ненаситность. Тъй като се знае, че извършеното съ сила не остава за винаги. Това е невъзможно, не! Даже, ако и да се стремишъ и силишъ да се накичишъ, както никой гарванъ, съ чужди пера които, слѣдъ като изпадатъ подиръ малко, ще покажатъ на явѣ званието, което по рода ти прилича; а изкуственостьта и фалшивостьта на твоятъ възгледъ съвършено ще те уличатъ. Па и какъ ли могатъ да бѫдатъ двама царе, както ти самъ напразно се трудишъ, които се различаватъ по рода, отличаватъ се по образа на мислитѣ и се надминаватъ по царско достойнство? И съ какви ли ромеи ти ще се помиряващъ като се наричашъ

царь на ромеитѣ, когато тѣ не ти разрѣшаватъ? Тъй като никой не сключва миръ съ тия, на която той е господаръ, и владѣе надъ тѣхъ. Ако пъкъ ти се домогвашъ да господарувашъ, (значи) ти не желаешъ да сключишъ миръ". (Мин. Сборн. кн. XIII стр. 293) Щомъ се успокоили духоветѣ въ Византия, Лакапенъ почналъ да нарича Симеона още прѣзъ живота на патр. Николая Мистика *„свой братъ"*. Той казалъ на патриарха: „напиши на нашия братъ". (Писмо 26, мин. сбор. кн. XII стр. 201). Симеонъ като *братъ* на визанг. императоръ ималъ сѫщата титла каквато и визант. императоръ. Отъ слѣдното извѣстие на Конст. Багрянородни се научаваме, че малко посетнѣ и самиятъ Романъ Лак. титулувалъ вече българския господарь *βασιλεὺς* (цѣсарь). Въ церемониалната книга на византийския дворъ написана отъ К. Багрянородни четемъ: *Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανός, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς τὸν πέποθυμενον καὶ, πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον τόν κύριον ὁ δεῖνα βασιλέα Βουλγαρίας* (т. е. *„Константинъ* (Багрянородни) и *Ромanъ* (Лакапенъ) *въ Христа Бога благочестиви императори и царе на ромеитѣ, до обичното ни* (или драгото) *духовно наше чадо господина* едикой си *царь на България"*. (Const. Porphyr., de cerem. aul. byzant. II, p. 691). Тази е била формулата, съ която сѫ се обърщали византийскитѣ императори по онуй врѣме, когато сѫ искали да пишатъ на българскитѣ царе върху нѣкои частни или държавни работи. Горната формула трѣба да се е вмъкнала прѣзъ царуването на Петра, когато вече сѫ се подобрили отношенията на българитѣ съ Византия. Тогава, по заповѣдъ на императора Романа Лакапена, цариградския синглитъ припозналъ официално и българския свещеноначалникъ за независимъ патриархъ на българитѣ. *Δαμιανὸς . . . πατριάρχης ἀνηγορεύθη παρὰ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου κελεύσει τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ Λακαπηνοῦ* C. H. Gelzer, der Patriachat von Achrida S. 6).

Въ хрисовула на императора Василия Българоубиеца, даденъ на Охрид кия архиепископъ Иоанна Дебърски, както Петъръ, тъй и Самуилъ, се именуватъ царе на България: *„Ἃς ὑπὸ Πέτρου τοῦ βασιλέως καὶ Σαμουήλ κατείχοντο"*. (Byzantin. Zeitchr. II, 1893). Борисъ II се титулира *василевсъ*, а сѫщо и Самуилъ. Дуклянския просвитеръ го нарича imperator (In partibus Achridae in laco, qui Prespa dicitur, ubi et curia ejusdem imperatoris est.).

Словѣнски извѣстия.

Нъ въ българската държава влизалъ още единъ важенъ етнически елементъ, именно многобройнитѣ словѣнски племена въ Мизия, Тракия, Македония и пр., които се намирали подъ прѣката власть на българитѣ. Слѣдъ прокарването на словѣнската писменость отъ ученицитѣ на словѣно-апостолитѣ въ Балканския полуостровъ, започватъ и словѣнскитѣ извѣстия за титлата на българскитѣ господари. Въ проложкото житие на

св. Кирила и Методия, което се приписва на Климента, епископа словѣнски, четемъ: Я бльгаромъ ѿ Бѣ кнмзъ Борисъ. А Тудоръ черноризецъ братъ на Бориса титулува го: Великыи й чьстныі й благовѣрныі господ нашъ кнмз болгарскъ именемъ Борисъ (Горскій и Невоструевъ, Описаніе рукоп. Моск. Син. библ. 1, 5, 409). Константинъ пресвитеръ, а посетнѣ епископъ, който писателствуваше прѣзъ живота на Бориса и Симеона знае титлата кънязъ. Покѣленіем кнмза нашего болгарска именемъ Сімеона. Сѫщо и Иоанъ Екзархъ пише кънязъ. Въ словѣнското житие на Климента намираме: кнмза же йхъ Бориша. Въ записката на лѣтописа отъ Иоана Малала (руск. прѣп. отъ XV в.) за г. 927 четемъ: прѣложѣныа ѿ гречска ꙗзыка к'словенскый при кнези блгарѣстѣмъ Симеоне сйнѣ Бориши. Значи най старитѣ словѣнски писатели давали на българския господаръ титлата *князъ* или *великъ князъ*, а държавата наричали кнмжение. Сни кънмзъ дрьжаше кънмжение овоно҃ страно҃ Доунаа. (А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакціи. Москва 1866, I, 2). Нъ щомъ като Симеонъ, Петъръ и пр. получили гръцката титла *βασιλεὺς*, *василевсъ*, тогава южнословѣнскитѣ писатели си послужили съ словѣнския прѣводъ на свещеното писание, въ което често се срѣща гръцката дума *βασιλεὺς*, която на словѣнски е прѣведена съ цѣсарь. Ударението е паднало на първия слогъ, а не на втория, както твърди напослѣдъкъ академикътъ г. В. Ягичъ. Въ това се увѣряваме отъ словѣнското изрѣчение, което се запазило въ гръцката хроника на Скилица—Кедрина отъ XI вѣкъ, именно *βεζεῖτε ὁ Τζαῖσαρ*, т. е. бѣжйте о Цѣсарь! *) Тази дума трѣба да произхажда отъ латинската caesar**). Гласната ѣ въ прѣдпослѣдната сричка, ако и ударена, съ течение на врѣмето, намираме, че въ нѣкои южне-словѣнски паметници е промѣнена въ полугласна ь (цьсарь), която най-сетнѣ съвсѣмъ изчезнала и останало само царь съ твърдѣ незначително с, което постепено съвсѣмъ се изгубило. Този процесъ на измѣнение се извършилъ само у юго-източнитѣ словѣни, значи у прѣдѣдитѣ на днешнитѣ българи и сърбохървати. У словѣнцитѣ останала и до днесь старата форма cezar (цѣсарь), както и у чехитѣ стара форма ciezar (циесарь) или нова форма cisar (цисаржъ); сѫщо и у поляцитѣ cesar. Мжчно е да се опрѣдѣли до кое врѣме е прѣживѣла у южнитѣ словѣни по старата форма цѣсарь и откога почнало употрѣблението на по-новата царь. Въ най-старитѣ писмени паметници, които къмъ края на X и въ продължение на XI вѣкъ сж прѣминали въ Русия, се запазила пълната форма цѣсарь. Ака-

*) Скилица-Кедринъ вмъкватъ тъзи фраза въ устата на балгарскитѣ войници, които сж се сражавали съ византийцитѣ при воденско въ 1017 г. Неочакваното появяване на императ. Василия II на полесражението, рѣшило побѣда въ полза на Византия срѣщу царь Ивана Владислава. Cedrin, p. 466.

**) Проф. К. Иречекъ е на мнѣние, че цѣсаръ произлиза отъ късното латинско ceasar (Вижъ, Denkschriften der k. Akad der. Wissen. 48. S. 36. Wien 1902).

демикътъ г. В. Ягичь върху туй казва: „въ българскитѣ грамоти отъ XIII вѣкъ, тази дума се изразява чрѣзъ съкратено царь и малко с“. Въ всѣки случай употрѣбяваната днесь форма царь (car) трѣба да е добила изключително господство у българитѣ, сърбитѣ и русситѣ въ продължение на тринадесетото столѣтие*). Въ течение на цѣлия политически животъ на българитѣ до пропаданието на тѣхното царство, и въ добри и въ лоши дни тѣхниятъ владѣтель, безъ огледъ къмъ териториалнитѣ размѣри, всѣкога се наричалъ царь (car) съ всички видоизмѣнения на тази дума; тъй че и управляване се казвало царствовати (zarstvovati) и т. н. Другъ изразъ българитѣ не сѫ знаяли“.

Нъ за христянската епоха и въ словѣнскитѣ паметници се срѣща още и титлата *каганъ*. Нѣкой изслѣдователи отричатъ категорически сѫществуванието на подобна титла. Така напримѣръ въ книгата „История на старото българско държавно право“ на страница 274 четемъ: „Обаче и за това (че българскитѣ владѣтели сѫ приели аварската титла каганъ) нѣма положителни извѣстия, защото, доколкото ни е извѣстно, ни единъ отъ лѣтописцитѣ не титулува поне първи и най-стари български владѣтели съ тази титла“.... Ний отначало още наведохме, че Батбай се титулувалъ хаганъ или канъ и че Дуклянския пресвитеръ приписва на българскитѣ владѣтели хаганската титла. Нека прибавимъ тукъ, че и въ видението на пророка Данаила българския владѣтель носи титла *каганъ* И тоу пакы приде двѣ чести измальтѣнь и поплѣнить всоу землю бльгарьскоую, и шьдь каганъ сьставить е на Срѣдьци“. (П. С. Среѣковиѣ, Споменик V. стр. 13).

Освѣнъ туй имаме и едно неясно извѣстие върху титлата на българскитѣ господари и отъ арабски източникъ. Испанецътъ, арабски писатель Ал-Бекри, който се ползувалъ отъ извѣстията на евреина Ибрахимъ-ибнъ-Якубъ, писатель отъ X вѣкъ пише: *тенср блка̂ди́н али*. Баронъ В. Розенъ поправи думата *блка̂ди́н* на *блка̂рин* (Б. В. Розенъ, Извѣстія Ал-Бекри о славянахъ и ихъ сосѣдахъ, стр. 38) Думата *тенср*, Розенъ мисли, че може да се чете *цѣсар* или *цар*, или пъкъ съдържа собствено име на нѣкой български царь. Въ всѣки случай, тогава титлата на българския господарь е била вече *цѣсарь*, понеже Ибрахимъ ибнъ Якубовъ, който срѣщналъ българскитѣ пратеници въ крѣпостьта Мерзебургъ при дворътъ на Отона I, писалъ своя мемоаръ около 965 години.

Между туй, при покоряванието на сѣвероизточна България отъ императора Иоанна Цимисхи, 967 побѣдителя, като се вър-

---

*) Ний мислимъ че съкратената форма царь е получила гражданско право въ Македония още прѣзъ XII вѣкъ. Това ще се потвърди отъ словѣнския надписъ, (още не обнародванъ), който се намира на канарата до селата Крушово и Кърчово (Сѣрско). Той е писанъ прѣзъ врѣмето на великия дукъ Врана (Βράνας), и тамъ се срѣща формата цара. Въ списанието ни ще се обнародва тоя надписъ.

налъ въ Цариградъ съ триумфъ, пожертвувалъ короната на закоренѣлитѣ врагове на римската империя въ Софийската катедрала. Борисъ II самичъкъ трѣбало публично да снеме украсената съ злато и бисеръ пурпурна тиара, багряница и червенитѣ обуща. Знакове на царско достоинство били още прѣстолъ и скиптъръ. Напримѣръ въ житието на Иоана Рилски, съпйсано кирѣ Ѳ҃ѳ҃міемѣ патріархѡм Трънокскѣім, четемъ: Блгочѣстикѡмѕ и самодоѫщѕ блъгарскѣѡ скѵ́птра ц҃рю Пе́трѕ. Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, стр. 128. Сѫщо и Василий Българоубиецъ, като стигналъ въ Охридъ прѣзъ 1018 год. въ царската съкровищница намѣрилъ украсената съ бисери златна корона и златотъкани царски дрехи.*)

Титлата прѣзъ второто българско царство.

Отъ двамата братя, Теодоръ, нарѣченъ Петъръ или Кало петъръ и Асѣнь, извѣстенъ съ името Бѣлгунъ, които възстановиха второто българско царство слѣдъ възстанието на 1186 г. противъ Византия, Калопетъръ е билъ вѣнчанъ отъ Търновския архиепископъ Василия съ златна корона, който му облѣкълъ и багряница, и златни обуща, като знакъ на императорско достойнство (*Ἕτερος δὲ τῶν ὁμαιμόνων ὁ Πέτρος καὶ στεφανίσκῳ χρυσέῳ διαδεῖται τὴν κεφαλήν, καὶ τοῖς ποσὶν ὑποῤῥάπτει καὶ περιτιθήσι κοκκοβαφές πέδιλον.* Nicet. Choniata p. 486. Тукъ Никита говори само за малъкъ златенъ вѣнецъ и за червени обуща). Тогава Петъръ се величаелъ и съ титлата царь и самодръжецъ късѣмъ блъгарѡмъ и гъркѡмъ, която по традиция се пазела между българитѣ, както и по самитѣ писания, останали още отъ врѣмето на старото царство Титлата на Калопетра у нѣкои отъ латинскитѣ автори е гласяла: „Kalopetrus... itemque a suis dictus imperator Greciae (Ansbert, Fontes rerum Austriacum, t. v. p. 54). Нъ скоро намираме на прѣстола Асѣна, а Петъръ се билъ отеглилъ въ Прѣславската часть отъ владѣнията си. Асѣнъ I, споредъ домашнитѣ ни паметници. се титулиралъ *царь и самодържецъ на всички блъгари и гърци*, които се намирали подъ неговата власть. Така въ прочутия търновски надписъ на колоната въ черквата „Св. Четиредесеть“ четемъ: Ꙗзъ їѡ (Іѡаннъ) Ꙗсѣнъ къ ѯ҃а (Христа) бг (Бога) вѣрны ц҃ѵ́ и самодръжецъ блъгарѡмъ сннъ ϬТѪРЯГО ꙖСѢНѢ ЦѪРѢ.

Византийския историкъ Георги Акрополита нарича Асѣна I *василевсъ*, т. е. царь („*Καὶ ἀνίσταταί τις Ἀσὰν τοὔνομα καὶ βασιλεύει τῆς χώρας*“). Georg Acropolit. p. 21). Слѣдъ убийството на Асѣна I отъ Иванка, прѣстола заелъ пакъ Петъръ („*καὶ μετῆλθεν . . . πρὸς τὸν Πέτρον πάλιν ἡ ἀρχηγία Μυσῶν*“ Nicet. Choniat. p. 721). Никита Хониатъ често отбѣгва думата *царство*,

*) Cedrin, p. 466.

а си служи съ думата *началство*. Петра наслѣдилъ Калоянъ. Византийския писатель Акрополитъ пише, че той се нарекълъ царь на българитѣ: (*„αὐτὸς οὖν ὁ Ἰωάννης βασιλεὺς Βουλγάρων ὀνομασθεὶς“* . . . G. Acropolit. p. 23); а Никита Хониятъ пише: *ἡ δὲ ἡγεμονία τῶν Βλάχων βλέπει πρὸς Ἰωάννην τὸν τρίτον τῶν ἀδελφῶν“* стр. 622. (Водителството (вмѣсто царството) на власитѣ (българитѣ) гледа къмъ Иоана (Калояна) третия отъ братята). И дѣйствително Калоянъ пише и на папата: „V episcopatus Bulgarie pertinent ad imperium meum. Theiner, Mon. Slav. I, p. 30) т. е. че петь епископии на България принадлежали на *Калояновата империя*. Нъ римскитѣ папи, както и западнитѣ владѣтели и нѣкои списатели (латински), успорвали на Калояна царското достоинство и императорската титла. За това Калоянъ билъ принуденъ да се обърне къмъ папа Инокетий III и то слѣдъ като Византия, подиръ сключването на политическия договоръ (1200 год.), не пожелала да му признае царската титла и независимостьта на Търновския патриархъ. Тогава Калоянъ изпратилъ обратно въ Римъ папския нунций Доминика отъ Бриндизи съ отговоръ отъ Калояна, въ който искалъ отъ папата, заедно съ приемането му въ лоното на римската църква, императорска корона, подобна на прѣдишнитѣ български царе Симеонъ, Петъръ, Самуилъ. Слѣдъ дълги колебания Инокентий чрѣзъ кардинала си Лъва, който пристигналъ въ Търново, коронясалъ Калояна като rex (съ regium diadema) и му далъ кралевски знакове, при все че Калоянъ го молилъ и искалъ да го признае за императоръ и да му изпрати императорски знакове: корона и скиптъръ. Папата редовно въ писмата си нарича Калояна *rex Bulgarorum et Blacorum* Сѫщо и франкскитѣ писатели титулиратъ Калояна съ roi. Johannis roi de Bogrie et de Blaquie. Кралската титла не била извѣстна въ България; тя отъ маджарско стигнала само до сърбитѣ тъй като българитѣ били свикнали съ царската титла още отъ старото царство. Калоянъ съ благодарность приелъ короната, нъ все пакъ се подписвалъ царь (императоръ). Сѫщото се случило и съ санътъ на Василия, за когото искали отъ папата титлата патриархъ. Василии получилъ само титлата примасъ, подъ прѣдлогъ, че и двѣтѣ титли иматъ еднакво значение (Apud nos haec duo nomina primas et patriarcha paene penitus idem sonat, cum patriarche et primates teneant unam formam, licet eorum nomina sint diversa. Theiner, Mon. Slav. I. 25, 27, 30, 39). (Кореспонденцията на Калояна съ Иннокентий III-ти се запазила само на латински). Наслѣдникътъ на Колояна е билъ Борилъ; въ синодика, който е билъ прѣписанъ отъ гръцки на български по негова заповѣдь, четемъ: Сіа же късѣ сътворишасѧ и повелѣна бышѧ ѿ благочестиваго царѣ Борила. (стр. 51 по софийското факсимилирано издание). Сѫщо и Г. Акрополита Борила смѣта за царь (*„τοῦ γοῦν εἰρημένου Βορίλα βασιλικῆς τῶν Βουλγάρων κατάρχοντος“* . . . . G. Acropol. p. 35).

Иванъ Асѣнъ II, при когото започна разцъвтяването на II-то българско царство въ търновския надписъ отъ 1230 год. се титулира, както и по-горѣ цитирахме, още и *самодържецъ* т. е. императоръ. А въ Болонския псалтиръ, който билъ писанъ въ негово врѣме, четемъ: при цр҃и а҃сѣнии блъгаръскыимѣ... къ wхридѣ градѣ къ селѣ рекомѣимъ Рамие. И въ латинскитѣ паметници Асѣнъ II има сѫщата титла: „cum Azeno Bulgarie imperatore“)... (Theiner. Mon Hung. I 21). Историкътъ Акрополита го нарича ту „василевсъ“ царь, ту „архонтъ“: „*συνῆλθε τῷ τῶν Βουλγάρων βασιλεῖ Ἰωάννῃ τῷ Ἀσάν*“ . . . . (G. Acropol. p. 44 ed Bonn.) Акрополита употрѣбява титлата архонъ за Асѣна II, когато говори едноврѣменно и за византийския царь, та види се за разлика на българския господарь той прикача по-долна титла. Напримѣръ: *ὁ μὲν τῶν Βουλγάρων ἄρχων*. Ibid. p. 134 и още *τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι Ἀσάν*.... Ibid. p. 55. Отъ него царь е запазено едно златопечатно слово (грамота), съ което се даватъ голѣми привилегии на Дубровчанитѣ: да иждоу хоудѣтѣ по ксеи хwрѣ царства ми: съ коупли каквѣ (ли) бw или женѣ... На монетитѣ, сѣчени въ негово врѣме (сребърни асѣновци), се вижда на едната страна спасительтъ седи на прѣстолъ, а на другата: „царьтъ“ стои, на глава му низка равна корона съ точки отгорѣ по срѣдата, загърнатъ съ намѣтало (мантия), прѣхвърлено прѣзъ лѣвото рамо, по крайщата богато украсено съ рѣсни, а въ срѣдата съ цвѣте кринъ; въ дѣсната си ржка държи жезълъ съ кръстъ отъ три точки на върха; а въ лѣвата ржка, протѣгната на вънъ, държи земно кълбо, надъ което стои еднострѫко кръстче съ точки на краищата. Долу отъ лѣво между краката и жезъла, шестоперна звѣзда. Горѣ отъ лѣва страна на полето монограмъ ıасе, който значи Асенъ, отъ дѣсно цр—царь; а отъ долу на лѣво монограмъ блг. на дѣсно гр҃м., т. е. *Асѣнъ царь блъгаромъ и грѣкомъ*. Споредъ извѣстието на Албериха, Асѣнъ II умрѣлъ въ 1241 год. „circa festum S. Ioannis Assanus *rex* mortuus est“. Albericus, p. 578.

Въ синодикътъ отъ царя Борила на 58 стр. четемъ: Калиманоу блговѣрномоу цр҃ю и Михаилоу братоу его..., дѣтемь благочѣстивымъ великаго цр҃ѣ Асѣнѣ, къчнаа памать. Царь Калиманъ или Коломанъ царувалъ само петь години, роденъ билъ отъ майка маджарка. Него наслѣдилъ братъ му Михаилъ Асѣнъ отъ епиротката Ирина. Въ Дубровнишкото златопечатно слово четемъ: рожденомоу wдъ блговѣрныхъ и свѣтыхъ царю. Въ гръцкитѣ източници е извѣстенъ подъ името *Μύτζης* Мицо. Той е секалъ монети вънъ отъ България съ латинско писмо. На Мицовитѣ сребърни монети отъ една страна е изобразенъ Ис. Хр., а на опакото — единъ светецъ (навѣрно Св. Димитрия) съ осѣнка отъ бисерни точки около главата, подава знамѣ съ кръстъ на царя, който стои отъ лѣво гологлавъ и богато облѣченъ, и приема знамето съ дѣсната си ржка, а въ лѣвата държи кѫсъ же-

зълъ, или свитъкъ книга. Надписътъ се намира отъ дѣсно на полѣто MIHL, а отъ лѣво ASENV, между царевата глава и върлината на знамето буква надъ буква IP. или IPR., а въ други IPT. Тѣ означаватъ: *Mihael Asenus Jmperator (Михаилъ Асѣнъ Самодръжецъ).* На нѣкои монети думитѣ стоятъ обратно. Има и монети отъ тоя царь съ словѣнски монограмъ: Ц. Михаилъ — Ц. Єрина, т. е. *Царь Михаилъ — Царица Ерина.*

Михаилъ Асѣнъ билъ убитъ отъ своя братовчедъ, Калимана II, който заелъ прѣстола и се оженилъ за вдовицата Ирина 1257 г. Нъ и той наскоро билъ убитъ, та се прѣкратила династията на Асѣновцитѣ. Тогава се събралъ съборъ въ Търново отъ въсѣмъ болѣрѡмъ малыим же и великъіимъ іеррєѡмже и чръницемъ и въсемоу народоу, та избрали за царь Константина (1258—1277 г.), синъ на Тиха и внукъ на сръбския краль Стефана Неманя. Той билъ храбъръ и уменъ човѣкъ, родовитѣ владѣния на кокото се намирали близо до София, при политѣ на Витоша. За да запази правото на наслѣдство, той се оженилъ повторно за дъщерята на визант. императоръ Теодора Ласкариса, Ирина, внука на Асѣна II и приелъ име Константинъ Асѣнъ. Неговия и на царицата ликове почти въ естествена голѣмина се намиратъ въ Боянската черква „Св. Никола", която е била зографисана прѣзъ 1259 г., а точни копия на тѣхнитѣ ликове се виждатъ въ приложенитѣ на нашето списание царски образи, които прѣдставляватъ *портретитѣ имъ.* Въ Боянския надписъ четемъ слѣдната титла: при благовѣрнѣмь и бг҃очьстивѣмь и хс҃толюбивѣмь цр҃и Костаньдинѣ Асѣни. Надписътъ надъ портрета на царицата гласи: Єрина благочестива царица всѣмъ блъгаромъ. Тѣзи царски фрески иматъ голѣмо значение за царскитѣ ни стри носии. Тази носия е почти най-богата и най изящна отъ всички до сега извѣстни у насъ царски носии по фрескитѣ За сѫщия царь въ Софийския синодикъ четемъ: Кѡнстантіноу благочьстивомꙋ и православномоу цр҃ю нашемоу... стр. 58. Слѣдъ смъртьта на Ерина (1270) Константинъ се оженилъ за Мария, племенница на визант. императоръ Михаила VIII. Тогава царь Константинъ като зестра получилъ градъ Месемврия и Анхиало; послѣдния градъ на турко-български се наричалъ *Тутхонъ.* (споредъ старословѣнския прѣводъ на хрониката отъ Симеона Логотета). Прѣзъ неговото боледуване, като съуправитель на царицата Мария, се явилъ полусамостоятелния деспотъ *Яковъ Святославъ,* който на 1271 г. взелъ участие въ мирътъ, заключенъ между Пржемисла Отокара II съ Стефана V, маджарски краль. Святославъ се титулува: Svetislaus imperator Bulgarorum. (Emler, Regesta Bohemiae et Moraviae II, 302) Него наслѣдилъ царь Ивайло (1277—79 г.), прѣдводитель на недоволната партия. *Въ Свърлигскитѣ откъслъци* се запазилъ домашенъ споменъ за тоя царь. Тамъ четемъ: азъ рабъ божи Костандинъ чьтьцъ, а зовомъ Войсиль граматикъ, написахъ книгы сиіе презвитерю Геѡргию, а҃ зовом попоу Радославоу, въ

градѣ Сврълизѣ, въ дни цр҃ѣ Иваила (въ 1279 г.) іеги стоꙗхоу гръци подъ градомъ Трьновомъ (Г. Ильинскій, Сверлижскіе отрывки, стр. 10). Когато царь Ивайло, съ прѣкоръ бърдоквата билъ залисанъ въ войната съ татаритѣ, византийцитѣ, които обсаждали Търново, сполучили да турятъ на българския прѣстолъ далеченъ роднина на Асѣновци подъ име Иоанъ Асѣнъ III, когото византийския императоръ Михаилъ VIII оженилъ за дъщеря си Ирина. Свадбата се извършила по царски и най-тържествено. (*Ἀλλ᾽οἱ τῆς Εἰρήνης γάμοι τῷ ἤδη βασιλεῖ φημιζομένῳ Βουλγάρων Ἀσὰν ἐτελοῦντο περιφανέστερον, συμβόλους γὰρ ἐχρῆτο βασιλικοῦς.* Georg. Pachymer. p. 444 Bonn). Византийцитѣ сами, споредъ български обичай, му дали титлата *василевсъ, царь*. Иоаннъ Асѣнъ III, като не самостоятеленъ не можалъ да се удържи на българския прѣстолъ. Тогава се възползувалъ Георги Тертеръ отъ смутоветѣ въ България и билъ коронясанъ за царь (1280 г.), ако и да произхождалъ отъ кумански родъ *Τερτερῆς ἐκ Κομάνων ἦν*. Pachim. II. p. 265. Въ 1291 г. папа Николай IV отново се опитвалъ да привлече къмъ унията *„Императора Георгия“*, *Imperator Bulgarorum* стои въ единъ актъ, (Макушевъ, Италианскіе архивы и хранящіеся въ нихъ матеріалы для Славянской исторіи. С. П. Б. 1871 г. II. 28). и патриарха Иоакима III. (Е. Голубински, кратъкъ очерк. пр. церкв. стр. 83). Въ домашнитѣ ни източници царь *Георги Тертеръ* се спомѣнува въ надписътъ на *„Смилецовия* мънастиръ“, построенъ отъ *„княза Смилеца“* въ 1286 г.. Тертеръ, уплашенъ отъ татаритѣ избѣгалъ въ Одринъ; а татарския ханъ Ногая турилъ на прѣстола княза Смилеца, чийто имѣния се намирали между Ихтиманъ и Пазарджикъ. Той билъ длъженъ да плаща данъкъ на татаритѣ. По туй врѣме въ венецианскитѣ грамоти на българскитѣ царе редовно се дава титлата imperator, а и маджаритѣ го наричатъ понѣкога imperator.

Него наслѣдилъ *Теодоръ Свѣтославъ*, синъ на Георгия Тертера. На неговитѣ сребърни монети личи: царьтъ пълноликъ стои изправенъ съ низка корона на главата, въ дълго богато украсено облѣкло, държи въ дѣсната ржка жезълъ съ едностръкъ кръттъ на върха; а лѣвата му ржка е опрѣна на гърдитѣ. Надписътъ върви на около и гласи: **СВѦТСЛАВЪ — ЦР. БЛЪГАРОМЪ** т. е. *Светославъ царь блъгаромъ*. Неговъ наслѣдникъ билъ войнствениятъ му синъ Георги Тертерий II. Той царувалъ само една година и умрѣлъ. (1322—23 год.). За него било написано въ 1322 г. евангелие, което до скоро се пазеше въ хилендарския мънастиръ. Тамъ четемъ: великъіи царь Горгие синъ великаго цары Свѧтослава. (Срезневскій, памятн. Ю. С. письм. стр. 350). Още прѣзъ царуването на Светослава въ западна България (Видинъ) владѣялъ самостоятелно Михаилъ despoti Bulgarie, dominuis de Vidigno“.

Подиръ смъртьта на Тертера II въ България настанали безредици, та боляритѣ избрали за *царь* тогози *Михаила* (1323 —

1330 г.) Монетитѣ отъ този царь сѫ доста интересни. Лицето — Спасителя седи на прѣстолъ. Опакото — царътъ пълноликъ съ затворена корона на главата, ѣзди на конь отъ дѣсно; въ лѣвата си рѫка държи жезъль съ кръстъ на върха. До царя на полето раздѣлени буквитѣ МХ — ЦРЬ, т. е. *Михаилъ царь*. Михаилъ Шишманъ падналъ въ боя съ сръбския краль Стефанъ Урошъ III (1330 г.), който изпратилъ войски въ Търново, та избрали за царь Стефана Шишмана II, синъ отъ първата Михаилова жена, сръбкинята Анна. Въ сръбскитѣ паметници Михаилъ се титулира царь, Miklosich, Monum. Serbie, p. 93. Данило, Животи кральева и архиеп. српскихъ стр. 180, 181, 183, 188, а българската държава старитѣ сръбски писатели наричатъ царство българское. Нъ прѣзъ пролѣтьта (1331 год.) настанали смутове въ България, поради които новоизбраниятъ царь избѣгалъ при татаритѣ. Тогава българскитѣ боляри избрали за царь Иоанна Александра, сестринъ синъ на Михаила. Въ Манасиевия лѣтописъ, който се пази въ Ватиканската библиотека, се намира изображение на царь Александра съ надписъ: Іѡанъ Алеѯандръ въ х҃а бл҃ вѣренъ цр҃ь и самодръжецъ всѣмъ блъгаромъ и гръкомъ. А въ Британския музей се съхранява лордъ Кързоново — Заучеровото илюстрирано евангелие, кѫдѣто е изобразено цѣлото царско сѣмейство начело съ Ивана Александра. Контури отъ цвѣтнитѣ облѣкла се виждатъ тукъ на стр. 94 и 95. Тамъ е прѣставенъ въ цвѣтни дрѣхи и деспотъ Константинъ, зетъ на царь Александра съ тритѣ царски дъщери, отъ които едната: ѻбрѧчници же сѫщи великаго амирѧ амоѵрата. оданѣ же бывши за нь рода ради блъгарскаго. (Софийски синодикъ, стр. 65). Отъ Ив. Александра се запазили и златопечатни слова (грамоти), дадени на Венециански търговци, и на Орѣховския мънастиръ. Въ гръцкитѣ официални документи четемъ: *Ὑψηλότατε βασιλεῦ τῶν Βουλγάρων* или: *Πρὸς τὸν ὑψηλότατον βασιλέα τῶν Βουλγάρων*. (Fr. Miklosich et Jos. Müller, Acta patriarch. t. I). Въ Месемврийския надписъ четемъ: *Βασιλεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου μεγάλου βασιλέως Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ μεγάλου βασιλέως τοῦ Ἀσάν*. (Като царувалъ прѣчестния великъ царь Иоанъ Александъръ, съ синътъ си великия царь Асѣна). Интересно е, че и Иоанъ Шишманъ като прѣстолонаслѣдникъ още носи титлата *царь*. Византийския писатель Халкондила го титулува царь *Ἐστρατεύετο Ἀμουράτης ἐπὶ Σούσμανον τὸν Μυσίας βασιλεα*. Нъ и турскитѣ писатели приписватъ титлата *императоръ* на Ив. Шишмана. Така у ходжа Саадъ-Еддинъ, у Джевдедъ, у Наима, у Редзи-юл Ибраръ и пр. се нарича: „Зисманъ кебир-и текюръ диар-и българънъ“. Кебир-и текюръ означава великъ владѣтель или императоръ. Прилагателното кебиръ се давало само на българския господаръ, а въ рапортътъ отъ Лала Шахинъ до Мурада I по привзимането на гр. София, се нарича Кебир-и мурдарънъ, т. е. великъ мърсникъ. Сѫщо и Ив. Сраци-

миръ Видински се нарича *царь*, както въ монетитѣ сѣчени съ неговия ликъ, тъй и въ гръцкитѣ официални документи: *Παρέπεμψε δὲ πρὸς ἡμᾶς ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων, κῦρ Ἰωάννης ὁ Σρατζιμηρός.* Acta patriarch. t. II. p. 28. А съпругата на царь Страцимира се титулира: „Imperatrix Bulgariae" Theiner, Monum. Hungar. II 95, 28. Царь Срацимиръ Видински въ влашката хроника (У Григоровича) се нарича „Imperatul" а въ грамотата му (1369—1398) стои: Iw. Срацимиръ царъ Блъгаромъ. Царь Шишманъ като е станалъ васалъ на зетя си Мурата, почналъ да сечи мѣдни монети, които отъ една страна иматъ словѣнски букви, а на опачината сж съ арабски букви. Такъва интересна монета съмъ виждалъ у подполковникъ Михаиловски. Българския пъкъ деспотъ Добротичъ, който владѣлъ сѣвероизточната крайбрѣжна часть на България съ резиденция гр. Варна, въ търговския договоръ, сключенъ между Генуа на 27 май 1387 г. синьтъ му Иванко, се титулира: Dominus magnificus, а самия Jvanco: magnificus et patens dominus. (De Sacy, Memoires de l'acad. des inscr. t. VII Paris 1824). Тъй че българскитѣ владѣтели отъ втория периодъ по стара традиция се титулиратъ въ държавнитѣ актове изключително царе, а българската държава се наричала: „блъгарскоіѣ царьство" или царьства ми, както стои въ *златопѣчатнитѣ слова*. Тази титла била извоювана изпърво отъ Симеона велики, когато съ побѣдоноснитѣ си войски диктувалъ миръ на Византия въ 924 г. прѣдъ цариградскитѣ стѣни. А братята Асѣновци подновиха царската си титла пакъ съ оржжие въ ржка. *)

*) Титлата краль у българитѣ не била никакъ въ употрѣбление за българскитѣ господари. Кралскати титла види се стояла малко по-долѣ, та затова сръбския краль Стефанъ Душанъ, като стигналъ до върха на славата си, при все че е билъ краль, се вѣнчалъ на ново и приелъ титлата царь. Тъй че, ако въ историко-литературно отношение и да не сжществувала разлика въ достойнството на царь и краль, нъ въ политическо е имало незначителна разлика. Титлата царь или Βασιλεὺς съдържала и понятието господарь-владѣтель и на чужди народности.

Контури според цвѣтнитѣ ликове въ Лордъ Кързоно-Заучеровото евангелие.

Зетьтъ и дъщеритѣ на царь Иванъ Александра.